नोधा गौतमः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा॥ १.०६१.०१

अस्मै। प्र तवसे- प्रवृद्धाय। तुराय- वेगवते। माहिनाय- महात्मने। ऋचीषमाय- ऋचा स्तुत्या मन्त्रेण समाय। यथा मन्त्रो जपेन चित्तदोषान् प्रशमयति तथा हृत्स्थदोषनिवारक इति भावः। अध्रिगवे- अप्रतिहतगमनाय। अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोप्यध्रिगुरुच्यते इति यास्कः। इन्द्राय- परमेश्वराय। प्रयो न- भोग्यमिव। ओहम्- वोढारम्। स्तोमम्- मन्त्रम्। राततमा- अतिशयेन दानयोग्यान्। ब्रह्माणि- मन्त्रान्। हर्मि- आहरामि ॥१॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त॥ १.०६१.०२

अस्मै। इत्- एव। प्रय इव- भोग्यमन्नमिव। सुवृक्ति- सुष्ठ्वावर्जनीयम्। आङ्गूषम्- मन्त्रम्। बाधे- वृत्रबाधनाय। प्र- प्रकर्षेण। यंसि- प्रयच्छामि। भरामि- संपादयामि। प्रत्नाय- पुरातनाय। पत्ये- पालकाय। इन्द्राय- परमेश्वराय। मनसा- चिन्तनसम्पन्नमनसा। मनीषा- ज्ञानेन। हृदा- भावनासम्पन्नहृदयेन। धियः- धारणाः। मर्जयन्त- संस्कुर्वन्ति ॥२॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरि वावृधध्यै॥ १.०६१.०३

मंहिष्ठम्- महात्मानम्। सूरिम्- ज्ञानिनम्। वावृधध्यै- वर्धयितुम्। मतीनाम्- धियां संबन्धिभिः। सुवृक्तिभिः- सुष्ठ्वावर्जकैः। अच्छोक्तिभिः- स्वच्छैर्मन्त्रैः। अस्मै। इत्। त्यम्- तम्। उपमम्-

Dr. Rangani

उत्तममनुष्याणां रामादीनामुपमेयरूपेण स्थितम्। स्वर्षां- स्वर्लोकप्रदम्। आङ्गूषम्- मन्त्रम्। आस्येन- मुखेन। भरामि- संपादयामि ॥३॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय॥ १.०६१.०४

तत्सिनाय- रथेशनाय। षिञ् बन्धने। बन्धनमत्रेशनम्। तष्टा- रथकारः। रथं न- रथमिव। अस्मै इत्- इन्द्रायैव। स्तोमम्- मन्त्रम्। सम्- सम्यक्। हिनोमि- प्रेरयामि। हि गतौ वृद्धौ च। गिर्वाहसे- मन्त्राधिष्ठिताय। गिरश्च- मन्त्रांश्च। सुवृक्ति- शोभनावर्जनं यथा भवति तथा। हिनोमि। मेधिराय- मेधाविने। इन्द्राय- ईशनशीलाय। विश्वमिन्वम्- सर्वं हव्यम्। हिनोमि ॥४॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे।

वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम्॥ १.०६१.०५

अस्मै। इन्द्राय इत्- परमेश्वरायैव। श्रवस्या- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणलाभाय। जुह्वा- वाचा। अर्कं- स्तोत्रं मन्त्रात्मकम्। समञ्जे- समक्तं करोमि। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। सप्तिमिव- प्राणमिव स्थितम्। वीरम्। दानौकसम्- दानानामेकनिलयम्। पुराम्- बन्धनानाम्। दर्माणम्- विदारयितारम्। गूर्तश्रवसम्- प्रशस्यश्रुतिसंपन्नम्। वन्दध्यै- वन्दितुं प्रवृत्तोस्मि ॥५॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्य१ रणाय।

चिद्विद्येन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता किये धाः॥ १.०६१.०६

Dr. Rangani

अस्मै- इन्द्राय। इत्- एव। त्वष्टा- तनूकरणदैवतं शिल्पदैवतम्। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे। स्वपस्तमम्- अतिशयेन शोभनकर्मकरम्। स्वर्यं- ज्योतिर्मयम्। वज्रम्- आयुधम्। रणाय- वृष्ट्यावरणशक्तिभिर्जनिताय युद्धायेत्याधिभौतिके। आत्मावरणशक्तिभिर्जनिताय युद्धायेत्याध्यात्मिके। तक्षत्- ससर्ज। येन। तुजता- हिंसकेन। तुज हिंसायाम्। कियेधाः- क्रममाणधा इति यास्कः। ईशानः- ईश्वरः। तुजन्- हिंसन्। वृत्रस्य- आत्मावरणशक्तेर्वृष्ट्यावरणशक्तेर्वा। मर्म- सत्तानिर्देशस्थानम्। विदत्- हननार्थं लेभे ॥६॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता॥ १.०६१.०७

अस्य। महः- महतः। मातुः- वृष्टिरूपेण जगतो निर्मातुर्यज्ञस्य। सवनेषु- निष्पन्नरसेषु। पितुम्- रसं। पपिवान्- पीतवान्। अनुभूतवान्। चार्वन्ना- शोभनहवींषि अनुभूतवान्। विष्णुः- पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम्। पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्निति श्रुतेर्विष्णुशब्दस्य पूषेति प्रकरणार्थः। पूषा पोषकः सूर्यः। आत्मसूर्य इत्याध्यात्मिके। पचतम्- स्वरश्मिपक्वमुदकं जीवोदकमित्याध्यात्मिके। मुषायत्- हरन्। सहीयान्- सहनशीलः सन्। अद्रिमस्ता- वज्रक्षेप्ता सन्। तिरः- संपदं प्राप्तः सन्निति सायणः। वराहम्- जडप्रतीकं मेघम्। विध्यत्- बिभेद। इदमेवं चेत् सर्वत्र पूषैव विष्णुरिति कस्मान्न गृह्यते। शं नो विष्णुः शमु पूषा। अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो। उभा नासत्या रुद्रो अध ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त॥ इत्यादि बहुश्रुतिवाक्यैर्विष्णुपूष्णोर्भेदो ज्ञायते। पूषा विष्णुरिति श्रुतेरिन्द्रार्थं महिषपचनादिकं कार्यं पूष्ण एव न तु स्वयं विष्णोरिति सिद्धम्। पूषा स्वकिरणैर्व्याप्तः स्वधर्मभूतज्ञानेन व्याप्त इतिकारणाभ्यां तस्य विष्णुरिति नाम। विष्ण्वंशभूतत्त्वाद्वा। यथा पुरुषशब्देन परमात्मनिर्देशकेन विज्ञानात्मापि निर्दिश्यते

Dr. Rangani

तदंशत्त्वात्। पूष्णो विष्णुनामापि कादाचित्कमेव। विष्णुशब्दस्य प्रधानार्थस्त्वन्तर्यामी सर्वव्यापी परमात्मैव श्रुतिषु ॥७॥

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः।

परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः॥ १.०६१.०८

अस्मै। इन्द्राय- परमेश्वराय। इत्- एव। अहिहत्ये- चित्ताप्रज्ञाख्यबिलस्थवासनामारणसमये। देवपत्नीः- द्योतनशक्तयः। ग्नाः- स्त्रीरूपिण्यः। अर्कं- मन्त्रम्। ऊहुः- ससृजुः। वेञ् तन्तुसन्ताने। उर्वी- विस्तृता। द्यावापृथिवी। परि- परितः। जभ्रे- स्वेशनाय जहार। हृञ् हरणे। अस्य- तादृशस्य। ते- भवतः। महिमानम्- माहात्म्यम्। परि- परितः। न स्तः- न भवतः ॥८॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात्।

स्वराळिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय॥ १.०६१.०९

दिवः- आकाशात्। पृथिव्याः- भूम्याः। अन्तरिक्षात्- द्यावाभूम्यन्तरस्थानात्। परि- उपरि। अस्य- परमेश्वरस्य। महित्वम्- माहात्म्यम्। प्र- प्रकर्षेण। रिरिचे- पृथग्भवति। रिचिर् विरेचने। विचिर् पृथग्भावे। दमे- इन्द्रियोपशमे सति। दम उपशमे। इन्द्रः- परमेश्वरः। स्वराट्- स्वतन्त्रो मुक्तो वा। विश्वगूर्तः- आत्मावरणभेदनाय विश्वोद्यमकरः। गूरी उद्यमे। स्वरिः- शोभनगतिः। ऋ गतौ। अमत्रः- अमोघ इति यास्कः। रणाय- आत्मावरणशक्त्या युद्धाय। ववक्षे- मरुतः प्राणाविशेषान् प्रापयति ॥९॥

अस्येदेव शवसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः।

गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः॥ १.०६१.१०

Dr. Rangani

अस्य- इन्द्रस्य। एव। शवसा- बलेन। शुषन्तम्- शोषकम्। वृत्रम्- आवरणम्। वज्रेण- स्वायुधेन। इन्द्रः- परमेश्वरः। वि- विशेषेण। वृश्चत्- चिच्छेद। गाः- चिद्रश्मीन्। न- इव। व्राणाः- आवृताः। अवनीः- रक्षाशक्तिभूताः अपः चित्ताधारशक्तीः। अमुञ्चत्- मुमोच। दावने- दायकाय। सचेताः- सहृदयः सन्। इन्द्रः। श्रवः- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणशक्तिम्। ददाति ॥१० ॥

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत्।

ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः॥ १.०६१.११

यत्- यस्मात्। सीम्- एनान् सिन्धून्। वज्रेण- स्वायुधेन। परि- परितः। अयच्छत्- नियमितवान्। तत्- तस्मात् कारणात्। अस्य- इन्द्रस्य। इत्- एव। त्वेषसा- तेजसा। सिन्धवः- आपः। जीवाधारशक्तिप्रवाहप्रतीकाः। रन्त- रमन्ते। ईशानकृत्- इन्द्रियवशीकरः। दाशुषे- दायकाय। दशस्यन्- यच्छन्। तुर्वणिः- तूर्णवनिरिति यास्कः। तुर्वीतये- संवेगवते उपासकाय। गाधम्- प्रतिष्ठाम्। गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोः। कः- अकार्षीत् ॥११ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै॥ १.०६१.१२

कियेधाः-क्रममाणधा इति यास्कः। तूतुजानः- त्वरमाणः। ईशानः- ईश्वरः। अस्मै। वृत्राय- आत्मावरणाय। इत्- एव। वज्रम्। प्र- प्रकर्षेण। भर- संपादय। अर्णांसि- उदकानि। चित्ताधारशक्तिप्रवाहान्। इष्यन्- गमयन्। गोर्न- चित्किरणस्येव। अपाम्- उदकानां चित्ताधारशक्तिप्रवाहाणां। चरध्यै- सरणाय। पर्व- वृत्रपर्वाणि। तिरश्चा- तिर्यगवस्थितेनायुधेन। वि रद- विलिख। रद विलेखने ॥१२ ॥

Dr. Ranganji

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून्॥ १.०६१.१३

यत्- यदा। युधे- वृष्ट्यावरणशक्तिभिरात्मावरणशक्तिभिर्जनिते वा युद्धे। आयुधानि। इष्णानः- आभीक्ष्ण्येन प्रेरयन्। इष आभीक्ष्ण्ये। शत्रून्- वृत्राणि। ऋघायमाणः- हिंसन्। निरिणाति- अभिमुखं गच्छति। री गतिरेषणयोः। तदा। अस्य तुरस्य- अस्य वेगवत इन्द्रस्य। पूर्व्याणि- पुराणानि। कर्माणि- वीर्योज्जृम्भितकर्माणि। नव्यैः- अयातयामैः। उक्थैः- मन्त्रैः। प्र- प्रकर्षेण। ब्रूहि- वद ॥१३॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः॥ १.०६१.१४

अस्य- इन्द्रस्य। इत्- एव। भिया- भयेन। दृळ्हा- दृढाः। गिरयश्च- पर्वताश्च कम्पिताः। जनुषः- प्रादुर्भूतादिन्द्रात्। द्यावा च भूमा- द्यावापृथिव्यौ। तुजेते- कम्पेते। वेनस्य- कमनीयस्य। ओणिम्- दोषापनयनशक्तिम्। ओणृ अपनयने। उपो जोगुवानः- अनेकैर्मन्त्रैरुपशब्दयन्। नोधाः- नवनधारक उपासकः। सद्यः। वीर्याय- इन्द्रवीर्याय। भुवत्- सज्जोऽभवत् ॥१४॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः॥ १.०६१.१५

यत्- यत् मन्त्रमयं स्तोत्रम्। भूरेः- प्रभूतस्य। ईशानः। एषाम्- बहूनामुपासकानाम्। एकः- एकः सन्। दायी- दायकः। इन्द्रः। वन्ने- ययाचे। वनु याचने। त्यत्- तत्। अस्मै- इन्द्राय। इत्- एव। इन्द्रः- ईशनशीलः। सुष्विम्- रसनिष्पादकम्। एतशम्- गतिशीलं प्राणोपासकम्। इण्

Dr. Rangani

गतौ। एतशोऽश्वः प्राणप्रतीकः। तदुपासक एतश इति प्रकरणार्थः। सूर्ये- आत्मसूर्ये। पस्पृधानम्- स्पर्धमानम्। यः प्राणोपासको विदेहप्रकृतिलयो भवप्रत्यययुक्तः संस्कारशेषवान् प्राणे प्रकृतौ वा आत्मभ्रान्त्या विलीनः स एव लक्षणया आत्मना स्पर्धावानित्युच्यते। सौवश्व्ये- प्राणाश्वस्य आत्मसूर्याय समर्पणरूपेण प्राणाश्ववशीकरणेन। प्रावत्- प्रकर्षेण ररक्ष ॥१५॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन्।

ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥ १.०६१.१६

हारियोजन- आकर्षणशक्तियुक्त। इन्द्र- परमेश्वर। ते- भवतः। एव। सुवृक्ति- सुष्ठ्वावर्जकानि। ब्रह्माणि। गोतमासः- ज्ञानोत्कृष्टाः। अक्रन्- अकुर्वन्। एषु। विश्वपेशसम्- विश्वरूपिणीम्। धियम्- धारणाम्। धाः- धर। प्रातः- प्रभाते। मक्षु- शीघ्रम्। धियावसुः- चित्तवृत्तिस्तम्भकः सन्। वसु स्तम्भे। जगम्यात्- आगच्छतु ॥१६॥

Dr. Ranganji